

Айгыл баатыр эр Манаас дойдутугар / Салгыыта

Category: Edebi makalalar, Kitapcy

написано kitapcy | 24 января, 2025

Айгыл баатыр эр Манаас дойдутугар / Салгыыта АЙГЫЛ БААТЫР ЭР
МАНААС ДОЙТУТУГАР

- Улуттук бибилиэтиэкэ далбар хотуна

Улуттук – ол аата, национальнай диэн. Онон даҕаны бибилиэтиэкэ аата, статуһа уларыян иһиитигэр кыргыз судаарыстыбатын сайдыбыт суола ырылыччы көстөр. Ол курдук, 1934 с. КАССӨ судаарыстыбаннай бибилиэтиэкэтин быһыытынан тэриллибит. 1939 с. Н.Г. Чернышевскай аата инэриллибит. 1984 с. – В.И. Ленин аата. 1993 сылтан Улуттук бибилиэтиэкэ буолбут. 2015 с. кыргыз уран суругар улахан сабыдыалы онорбут акын (поэт), драматург, тылбаасчыт Алыкул Осмонов (1915-1950) аатын сүкпүт. Бастаан 1997 с. мэнэ өйдөбүннүк турбут. Онтон кэмниэ кэнэҕэс аата инэриллибит.

Дириэктэр Жылдыз Кемеловна Бакашова аҕата Кемел Бакашов акын, суруналыыс эбит. Бэйэтэ судаарыстыбаннай сулууспа 1-кы кылаастаах сүбэһитэ, Кыргызстан Публичнай бибилиэтиэкэлэрин ассоциациятын бэрэсидьиэнэ, Евразия Бибилиэтиэкэлэрин ассамблеятын бииссэ-бэрэсидьиэнэ, филология билимин доктора, профессор. Үлэтин Кыргызстан университетыгар тэлэбиидэннэ уонна араадыа суруналыыстыкатын кафедратыгар үөрэтээччинэн саҕалаабыт. Кыргызты, нууччалы, турокты билэр, англия тылын тылдыттаах туһанар.

Аныгылы көрүүлээх, холобур, кыргыз дьахталларыгар, ислам итэҕэллээх атын дойдуларга курдук, бүтүннүү саба бүрүнэн, тууна баанан танныы төрүкү дьүүрэтэ суох диэн санаалаах.

Филология билимин кандидата, университетке биһиги куурус кураатарбыт Саргылаана Дмитриевна Егинова (1963-2014)

“Образные прилагательные якутского языка” (в сопоставлении с бурятским и киргизскими языками)” монографиятын илдээн бибилиэтиэкэҕэ диэн бэлэхтээбиппэр олус үөрдэ, хаһы даҕаны аҕалбытын буоллар диэтэ. Кыргыз үөрэхтээхтэрин өттүттэн итинник чинчийэр үлэлэргэ кэрэхсэбил баар эбит.

Үһүөммүтүгэр “Айтматов ааламы = Вселенная Айтматова” диэн бэйэтэ билим эрдээктэрин быһыытынан бэлэмнэспит, онорсубут суруйааччы олобун-үлэтин көрдөрөр энциклопедиятын бэлэхтээн үөртэ.

Улуттук бибилиэтиэкэҕэ “Саха уран суругун, айымньытын киинин” онорор санаалаах уонна оннук “Кыргыз уран суругун, айымньытын киинэ” СӨ Национальнай бибилиэтиэкэтигэр тэриллиэн баҕарар.

“Дьулуруйар Ньургун Боотур” уонна “Манаас”

КӨ Бэрэсидьиэнэ Алмазбек Атамбаев эрдэ ахтыллыбыт ыстатыйатыгар М.К.Аммосов туһунан манньк эмиэ этэр: “Он с большой любовью и заботой отнёсся к сохранению и пропаганде великого кыргызского эпоса «Манас»” (С.4).

Ону сэргэ ити “М.К. Аммосов. Кыргызский период деятельности” кинигэҕэ “Айкөл Манас баяны” пуонда бас салайааччыта, суруйааччы, драматург Бактыбек Максutow “«Манас» эпосуна жан тарткан жетекчи” (“«Манас» эпос кутун харыстаабыт салайааччы”) диэн суруйуута баар. Итиэннэ – СӨ Ил Түмэнин бэрэссэдээтэлэ, Дойдулар икки ардыларынааҕы “Аан дойду норуоттарын эпостара” ассоциация бииссэ-бэрэсидьиэнэ А.Н. Жирков “Судьба великого «Манаса» и Максим Аммосов” суруйуута.

Александр Николаевич манньк суруйар: “В период, когда М.К. Аммосов работал I секретарем ЦК Коммунистической партии (большевиков) Киргизии, идеологическая битва вокруг “Манаса” проходила свою самую жестокую стадию. Вопрос, в сущности, был один: издавать «Манас» или не издавать его. Издавать – значит признать, донести до людей, сделать это сокровище достоянием народов, не издавать – значит не признавать или же признать его глубоко вредным для народа и закрыть, замолчать «Манас».

Часто противников «Манаса» бывало больше, чем его сторонников. И те, кто выступал за издание «Манаса» в его возможно полном изложении, объявлялись носителями враждебной для народа идеи, с характерными для 30-х годов последствиями. Наиболее распространённым и смертельно опасным для сторонников «Манаса» приговором было обвинение в пантюркизме и буржуазном национализме. /.../ Создав и сохранив «Манас», кыргызы воссоздали и сохранили себя, обессмертили своё имя. И сын немногочисленного северного народа саха, взращённый на поэтике героического эпоса родного народа – олонхо, уловил связующую нить и высокую судьбу этих творений – Олонхо и «Манаса» – способных освятить, обессмертить имя своих создателей, и сделал всё, что он мог сделать для того, чтобы «Манас» пришёл к людям” (С.91, С.93).

- “Манаас” сахалыы тахсыыта

Аныгы кэмнэ М.К. Аммосов итинник үтүө дьулуура салҕанан, 2014 с. Арасыйыа ЮНЕСКО дьыалаларыгар хамыһыйата, КӨ ЮНЕСКО дьыалаларыгар национальной хамыһыйата, Дойдулар икки ардыларынааҕы “Аан дойду норуоттарын эпостара” ассоциация (КӨ), Олонхо 10 сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыыга СӨ национальной тэрийэр кэмитиэтэ уонна М.К. Аммосов аатынан ХИФУ холбоһуктаах тэрээһиннэринэн “Манаас (Кыргыз баатырдыы эпоһа)” диэн дьоһуннаах кинигэ А.Н. Жирков хомуйан оноруутунан “Бичик” кинигэ национальной кыһатыгар бэлэмнэнэн 1000 ахсаанынан тахсыбыта. Онно Саякбай Каралаев, Сагынбай Орозбаков уо.д.а. манаасчыттар айымньыларыгар олоҕуран Бексултан Жакиев кылгатын оноруутун бэйэтэ нууччалыы тылбаастаабыта уонна ол сахалыы тылбааһын икки холобура киирбиттэрэ. Бастакытын Т.И. Петрова уонна мин кыттыһан тылбаастаабыпыт, иккиһин Т.С. Кириллин.

Бу кинигэ иһин С.А. Новгородов аатынан “Бичик” кинигэ национальной кыһата 2015 с. Арасыйыа кинигэ таһаарааччыларын ассоциациятын “2014 сыл чулуу кинигэлэрэ” диэн күрэхтэһиитигэр “Култууралар алтыһыларыгар үтүөлээх чулуу кинигэ” диэн тосхолго бастыҥ буолбута.

Оттон кыргызтар ити 2014 с. “Дьулуруйар Ньургун Боотуру” Бишкеккэ “Турар” диэн бөдөн кыһаларыгар бэчээттээн 1000 ахсаанынан таһаарбыттара. Кыргызты тылбааһын Владимир Державин нууччалы тылбааһыгар олобуран кыргыз бөдөн суруйааччыта, КӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ Шаршеналы Абдылдаев онорбута.

Бишкеккэ тийэ сылдьан, Шаршеналы байкены (аҕа саастаах дьону итинник “байке” дииллэр) көрсөрбүтүгэр быйылгы “Күрүлгэн” сурунаал 5-с нүмэрин илдьэн туттарбыппар олус үөрдэ. Онно кини сэһэнин “Дьүүктэ уутугар тахсыбыт арыы оҕото” диэн аатынан тылбаастаабытым бэчээттэммитэ. Дьикти айымньы. Литератураҕа соцреализм ньымата өрөгөйдөөн турар кэмигэр суруллубут. Ол гынан баран, этэргэ дылы, “партия салайар оруола” көстүбэт, ол оннугар биир кыра айыл (аил) уола Шумкалпак дьылҕатын нөҥүө киһи уйулҕата, кини кутун-сүрүн хамсааһына, Айылҕаны кытта ситимэ бэрт мындырдык арыллар. Кэпсэтиигэ билбиппинэн, оччолорго Шаршеналы байке ити сэһэнин иһин балайда сэмэни-сунханы истибит, оттон сэһэнэ быһыллан-отуллан тахсыбыт.

Шаршеналы байке: “Тылбаастыырга сөбүлэнэн бараммын олонхоҕо бэрт өр кэм кыайан чугаһаабакка, киирбэккэ сылдыбытым”, – диэн кэпсиир. Тэрийээччилэр ыйыттаһарына үлэ күүскэ бара турар диир эбит. Санаата буолбакка, иэйиитэ киирбэккэ “тылбаастыа суохпун дуу...” диэн саараан ылбыт. Оттон эмискэ төлө биэрбит. Онтун: “Хайдах эрэ, миэхэ Ньургун Баатыр (кыргызтар бу тылы аакайдаан санараллар) кута-сүрэ киирэргэ дылы гыммыта”, – диэн этэр. Дьэ, уонна аһырын-утуйарын, кырдыаҕас киһи, ол-бу дьарҕатын барытын умнан туран үлүһүйэн үлэлээн бэрт кылгас кэм иһигэр тылбаастаан кэбиспит. “Бу тылбаас миэхэ эдэрдии эрчими биэрдэ!” – диэн күлэ-үөрэ кэпсиир сэттэ уон тохсус хаарыгар сылдыар Шаршеналы байке.

Үһүс, барыам иннинээҕи көрсүһүүбүтүгэр: “Биһиэхэ, «Манааһы» тылбаастаабыт, тахсытыгар үлэлээбит, тэрийбит, ону аахпыт саха дьонугар, эмиэ Айгыл баатыр Эр Манаас кутун-сүрүн сорҕото киирдэ, олохсуйда”, – диэбиппин доҕор суруйааччыларын кытта

уруйдуу-айхаллы иһиттилэр.

Шаршеналы байке Манаас туһунан номох уонна олонхо бэйэ-бэйэлэригэр олус маарынаһалларын этэр, элбэх ханылары холобурдуур – ол барыта бэйэтэ биир туспа суруйуу.

Кэнэбэс ол туһунан саха да, кыргыз да чинчийээччилэрэ диригинник үөрэтэн суруйуохтара турдаҕа.

Чынгыз Айтматов уонна Саха сирэ

П.А. Ойуунускай аатынан Саха тыйаатыра бу ааспыт алтынныга Бишкеккэ ыалдьыттаата. Оттон салгыы “Саха тыйаатырын номохторо” диэн ааттаммыт ити айар айан Казахстанынан уонна Арасыйаҕа Татарстанынан, Башкортостанынан, Москубанан өрө күүрээннээхтик барда. Иккис курдук, ити айан Саха сиригэр тыйаатыр үөскээбитэ 110 сылыгар ананна.

Саха тыйаатыра кыргыз улуу суруйааччыта Чынгыз Айтматов айымньытын нөнүө Кыргызстаны кытта ыкса ситимнээх. Ол курдук, кини “Материнское поле” айымньытынан 1965 с. турбут «Ийэ сир» испэктээкил аны даҕаны оонньонон. Аан бастаан РСФСР уонна САСР үтүөлээх артыһа, режиссёр Федот Потапов туруорбута. Кэлин 2004 с. режиссёр Василий Фомин сөргүппүтэ.

Оттон Андрей Борисов туруорбут “Хаарыан хампа күөх кытылым” испэктээкилэ Саха тыйаатырын дойдулар икки ардыларынааҕы таһымна таһаарбыта. Биллэрин курдук, ити испэктээкил Чынгыз Айтматов “Пегий пёс, бегущий краем моря” сэһэнигэр олоҕурбута. Тылбааһын И.А. Дмитриев-Сиэн Чолбодук онорбута.

Чынгыз Айтматов – син биир Ысык Көл (Ыссык-Куль), Ала Тоо курдук, “Манаас” курдук Кыргызстан ытык өйдөбүллэриттэн биирдэстэрэ.

Бишкек кытытыгар Чон Арык диэн айылга “Ала Арча” диэн резиденция аттыгар суруйааччы түмэл дьиэтэ баар эбит. 2014 с. Чынгыз Айтматов төрөөбүт ахсынны 12 күнүгэр үөрүүлээхтик арыллыбыт.

Онно тийэ сырыттыбыт. Хатыылаах турар эбит. Ол эрэри, кийиитэ арийан киллэртээн көрдөрдө.

Академик А.Н. Осипов хартыыната

Түмэлгэ саха чороонун көрөн үөрдүбүт. Биллиилээх режиссёрбут, култуура миниистиринэн өр үлэлээбит Андрей Борисов тийэ сылдьан бэлэхтээбитэ диэтилэр. Ону кытта академик Афанасий Осипов “Манаас чочумааһа” диэн хартыыната эркиннэ ыйанан турар. Хартыынаҕа дьүүһүлүлүбүт Манаас – хайа аата, Талас сиригэр баар Ала Тоо биир чочумааһа. Итиэннэ бөдөн алмааска “Чингиз Айтматов” диэн аат ингэриллибитин бигэргэтэр АЛРОСА хампаанньа туоһута баар. Итинник дьаһалы А.Н. Жирков көбүлээбит.

Аны туран, үлэлиир хонугар кини кинигэлэрэ, айымньыларын тылбаастара сааһыланан тураллар. Барыта аан дойду 176 тылыгар тылбаастаммыт. Онон, ол кинигэлэр быыстарыгар сахалыы тылбаас эмиэ баар буолуохтаах. Аан бастакы тылбаас – “Тэбиэн хараҕа” – 1966 с. тахсыбыт. Сэһэннэр. “Джамияны” – П.Афанасьев тылбаастаабыт, “Тэбиэн хараҕын” – В.Гольдеров, “Маннайгы учууталы” – Н.Кондаков, “Төрөөбүт ийэ хонууну” – С.Саввин. Кэлинни тылбаас былырыын тахсыбыта. Ол “Хаарыан кытылым” кинигэҕэ “Пегий пёс, бегущий краем моря” сэһэн нууччалыы ийэ бэйэтэ, “Муора кытылынан сүүрэр Эриэн ыт” диэн А.Н. Жирков тылбааһа, “Хаарыан хампа күөх кытылым” диэн И.А. Дмитриев-Сиэн Чолбодук тылбааһыгар А.С. Борисов инсценировката киирбиттэр. Кинигэни А.Н. Жирков хомуйан онорбут.

АЛРОСА туоһута

Аан дойду киэн, киһи аймах элбэх даҕаны, дьон олоҕун суола хардарсара, дьылҕата хатыс кэриэтэ биир утахха хатыллара, дьэ, дьикти.

Ол курдук, Чынгыз Айтматовка, тутуу-хабыы сылларыгар суорума суолламмыт аҕатыттан сылтаан, сахалары кытары сыһыаны күлүктүүр хом санаа баара дииллэр. Аҕата – оччотообуга партия обкомун сэкирэтээрэ Төрөкуул Айтматов – тутуллубутугар, онтон

ытыллыбытыгар М.К. Аммосовы күтүрүү саныр эбит. Ону, суруйааччы 60 сааһын өрөгөйүгэр 1988 с. Кыргызтанга тийэ сылдьан, Амма Аччыгыйалаах быһаарбыттар, М.К. Аммосов кини абатын көмүскүү, харысты сатаабытын туһунан сиһилии кэпсээбиттэр. Ол кэннэ Айтматов ордук ирэн-хорон кэпсэппитэ уонна оччотообуга саһарды (1986 с.) ССӨС Судаарыстыбаннай бириэмийэтин тутан өрөгөйдүү сылдьар Андрей Борисовка туһаайан, алгыс курдук: «Албан ааты, син эмиэ алдьархайы кэриэтэ, уйуллауох тустаах», – диэн бэрт бэлиэ тыллары эппитэ үһү.

- Саха уонна кыргыз киинэлэрэ

Суруйуум саҕаланытыгар Кыргызстан Кинематографистарын сойууһун салайааччыта Таалайбек Кулмендеев улаханлык көмөлөстө диэн ахтан аһарбытым.

Онон, кини үлэтигэр таарыйан аһар соруктаах буолан, Киинэ дьиэтигэр сылдьан хааллыбыт. Бу дьиэ эмиэ Чынгыз Айтматовы кытта ситимнээх эбит. Кини 1960-1986 сылларга өрөспүүбүлүкэ киинэ устааччыларын сойууһун салайбыт, киинэбэ драматург быһыытынан холломмут. Кини онорбут киинэлэрэ киэнник биллибиттэр.

Кыргыз киинэтэ бэйэтин утумун 1942 сыллаахтан саҕалыыр, оттон “Киргизфильм” диэн аат бастаан 1961 с. баар буолбут. Онон кыргыз киинэтэ, биһиэнигэр холоотоххо, биллэ сайдыбыта өйдөнөр. Ол да иһин буоллаҕа, Жогорку Кенеш депутата, киинэ режиссёра, “Айтыш” уопсастыбаннай пуонда, “Калемгер” литературнай кулууп, “Айтыш Фильм” төрүттээччилэрэ Садык Шер-Нияз: “Эһиги билинни киинэбит, тыйаатыргытыгар холоотоххо, бэйэтин оннун, сирэин ситэ була илик, дьэ сайдан эрэр, биһиги онно көмөлөһөбүт, холобур, фестивалларга саха киинэтэ кыттытын утумнаахтык өйүүбүт, ол барыта ытыктабыллаах Александр Николаевич Жирков курдук дьонноох буоланньыт”, – диир.

Ону таһынан саха киинэтин прокатын тэрийии кыаллыан сөп,

кыргызты санардытын эрэ оноруу суолун тобулларбыт дииллэр. Холобур, режиссёр Алексей Амбросьев уонна Яна Байгожаева салайар “Тэтим” айар холбоһуга устубут “Муммуттар” киинэлэрин сэнээрэллэр.

Кыргызтар аны сайын биһиэхэ бэйэлэрин киинэлэрин көрдөрүүхтэрэ.

- Спорт эйгэтигэр ситимнэр

Бу сырыбыт туһунан суруйбутум кэннэ биир киһи спорка ситими эмиэ ахтаар диэтэ.

Чэхчы, спорт өттүгэр ситим баар бөҕө буоллаҕа. Ол туһунан аҕыйах тыл.

Бастатан, Мария Джумабаевна Пинигина (Кулчунова). Сүүрүүк. Сеул Олимпиадатын кыайылааҕа, Рим (үрүн көмүс), Хельсинки (чан) Олимпиадаларын призёрдара. Албан аатырбыт Павел Пинигиммит кэргэнэ.

Аны, ааспыт Олимпиадаҕа Айаал Лазаревпытын Кыргызстанна уонна Саха сиригэр тыыммакка да кэтээтибит. Киниэхэ аны да эрэнэбит.

Бу ааспыт сайын Чолпон Ата куоракка иккис төгүлүн ытыллыбыт Көс омуктар аан дойдутааҕы күрэхтэһиилэригэр мас тардыһыбыт таяк тартышуу (тайах маһы тардыһыы) диэнинэн киирэн кэрэхсэбили үөскэттэ. Мадыныларбыт онно тийэн Сахабыт сиригэр ааттаттылар. Таяк тартышуу сахалыы “чэ!” диэн саҕаланар. Федерациялаахтар. Бэл, биирдэ кыргыз мадынылара саха диаспоратын салайааччытын биир тэрээһиннэригэр үнүкүү тылын таһаарар оһуохайдытта бул диэн көрдөспүттэр. Оннук киһи суох буолан биэрбит. Онуоха тылын суруйан кулун, бэйэбит этэр киһи булабыт диэн сөхтөрбүттэр.

Итиэннэ “Азия оҕолоро” оонньуубутугар Кыргызстан хамаандата мэлдьи тэрээһиннээхтик кыттар.

Атын да ситимнэр бааллара чэхчы.

Айар-суруйар эйгэ

“Ала Тоо”, “Жетиген” сурунааллар эрэдээксийэлэрин, “Новая литература Кыргызстана-Кыргызтандын жаны адабияты” электроннай бибилиэтиэкэ үлэтин, суруйааччылары кытта билсэн кэллибит.

Уонча сыллаабыта холботолооннор, билигин КӨ Суруйааччыларын национальнай сойууһа диэн биир тэрилтэ баар эбит. Салайааччыта – норуодунай суруйааччы, Казахстанна КӨ толору итэҕэллээх илчитинэн (посолунан) үлэлээбит Акбар Рыскулов. Кини: “Хайдах эрэ, бэйэбит өй-санаа өттүнэн ситтибит быһыылааҕа, арҕам-тарҕам сылдыар сатамматын өйдөөтөхпүт, күүспүтүн холбообуппут олус үчүгэй”, – диир. Сойууска барыта 650-ча суруйааччы баар эбит. Хааһынатыттан үбү көрүү кэмчи.

“Ала Тоо” – кыргыз суруйааччыларын сурунаала. Тахсар ахсаана – 2 тыһ. Тыла – кыргызты. Күүстээх өйөбүлү “Турар” кинигэ кыһата онорор . Бас дьаһабыла КӨ норуодунай суруйааччыта, Токтогул аатынан судаарыстыбаннай бириэмийэ лауреата Кенеш Жусупов. Кини аны сайынна диэри “Ала Тоо” сурунаал биир нүөмэрин олоччу саха литературатыгар биэриэх буолан үөртэ. Акбар Рыскуловтыын ол анал нүөмэр аан тылын Кыргызстаны кытта сыһыанна элбэх үлэни ытар ытыктабыллаах Александр Николаевич Жирков суруйара буоллар диэн баҕа санааларын эттилэр.

Манна диэн эттэххэ, бу сэтинньи 21 күнүгэр Ил Түмэн бэрэссэдээтэлэ А.Н. Жирков салайан ыппыт мунньаҕар “Ала Тоо” сурунаалга киириэхтээх айымньылары талыы, сүүмэрдээһин үлэтэ “Саха сириг суруйааччылар” ассоциация бэрэссэдээтэлигэр О.Г. Сидорова сүктэрилиннэ.

Аны туран, иккис көрсүһүүбүт иннинэ соһуччу нүөмэрбэр кэлэннэр аккалпак уонна чапаан кэтэрдэн долгуттулар. Төлөпүөннээн тырылаппыттарыгар Шаршеналы байке тийэн кэллэ. Онон, туох да истин көрсүһүү буолбута – хайдах эрэ, бэйэм суруйааччы убайдарым күө-дьаа кэпсэтэллэрин санаан кэлбитим.

“Жетиген” – элбэх эйгэни хабар өннөөх сурунаал. 15 тыһ. ахсаанынан тахсар. Бэйэтин бэйэтэ үбүлэнэр. Быйыл тахсыбыта

биэс сылын киэнник бэлиэтээбиттэр. Бастаан, бас дьаһабылы солбуйааччы, суруйааччы, КӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ Бактыгүл Чотуровалыын бибилиэтиэкэҕэ билсибиппит. Онтон кэлин эрдээксийэҕэ тийэ сырыттым, бас дьаһабыл Абдиламит Жумашевтыын кэпсэттим. Саха сирин, саха дьонун олус кэрэхсиллэр. Кэпсэтиибитин сурунаалларыгар таһаарыах буоллулар. Жетиген диэн сэттэ сулустаах Улахан Аранаһы этэллэр. Сыл түмүгүнэн итинник ааттаах, ис киирбэх оноһуулаах чан эмэгэти ситиһиилээх дьонно, тэрилтэлэргэ туттарар үгэстээхтэр эбит.

- “Новая литература Кыргызстана-Кыргызтандын жаны адабияты” салайааччыта Олег Бондаренкоһыын кэпсэтибит. Ити электроннай бибилиэтиэкэҕэ мин икким суруйуум киирбитэ. Онон билсибиппит. Кыргызты билбэт эбит. Нуучча тылын таһынан, төрөөбүт мовабын эрэ билэбин диир. Ону кини: “Ити – улахан итэҕэһим, атын тылларга, холобур, француз, англиш тылларыгар эмиэ сыстыбатахпынан эрэ алы гынынабын”, – диэн сонньуйа этэр. Кыргызстанна олорбута ырааппыт. 1990-с сыллартан. Нуучча тыллаах эйгэҕэ сыһыан үчүгэй, ити өттүгэр үрдүкү салалта мындыр бэлиитикэни ытар диир. Чахчы, нуучча тылыгар, эйгэтигэр уонна Арасыйаҕа болҕомто, тирэнии күүстээх эбит.

Ити эргин өрөспүүбүлүкэлэргэ элбэхтик сылдыар үһү. Литератураҕа, философияҕа сыһаннаах түһүлгэлэргэ. Орто Азияҕа ордук Туркменистанна дойду үрдүк салалтатын өттүттэн айар-суруйар эйгэҕэ күүстээх болҕомто, өйөбүл баарын кэпсиир. Электроннай бибилиэтиэкэ үлэтин ордук эдэрчи суруйааччылар өйүүллэр, саастаах өттө айымньыларын биэрэртэн туттуналлар диир. Билигин кумааҕы кинигэни ааҕы мөлтөөтө, тахсыытын судаарыстыба үбүлээбэт, кинигэбит тахсар ахсаана 300 эгин эрэ буолар диэн этэр. Чахчы, сорох кинигэ маҕаһына сабыллыбыт, бааллара бэрт куйа дьыэҕэ симиллэн тураллар.

- Тылбаас туһунан

Кыргыз суруйааччыларын айымньылара сахалыы тылбаастаммыт хомуурунньуга “Бичиккэ” оноһулан аны сайын тахсыаҕа.

Дойдулар уонна омуктар доҕордуу сыһыаннарын сайыннарыыга туһуланар ити үлэни СӨ Ил Түмэнин бэрэссэдээтэлэ А.Н. Жирков салайар.

Итинник курдук хомуурунньук 1967 с. тахсан турар. Ол эбэтэр эһиил ити кинигэ тахсыбыта 50 сыла буолар. Хомуйан онорооччута уонна эрэдээктэрэ Иван Егорович Федосеев-Доосо. Аата “Ала Хайа сарыала” диэн. Барыта кыргыз 35 суруйааччытын 91 айымньыта тылбаастанан киирбит (74 хогоон уонна 17 кэпсээн). Ону сэргэ кыргыз фольклорун икки айымньыта. Тылбааска ити кэмгэ норуодунай поэт Эллэйтэн, норуодунай суруйааччы Амма Аччыгыйыттан саҕалаан барыта 33 саха суруйааччыта үлэлээбит.

Онно хоруй быһыытынан кыргызтар саха суруйааччыларын тылбаастанан “Якут кайрыктары” (“Саха дьүрүллэрэ”) диэн кинигэни 1968 с. таһаарбыттар. Онно бу суруйа олорон ааҕан көрбүтүм, Өксөкүлээх Өлөксөйтөн саҕалаан, 40 суруйааччы киирбит!

Оттон 2017 сылга тахсыахтаах хомуурунньукка эмиэ кыргыз 40 суруйааччыта киириэхтээх. Бу олус сөптөөх ахсаан таба тутуллубут. Тоҕо диэтэххэ, кыргызтарга ити – ытык ахсаан. КӨ Бэрэсидьиэнин аппараатын салайааччы солбуйааччыта Мира Аскеровна Карыбаеваны кытта көрсүһүүгэ “тоҕо түөрт уон?” диэн ыйыппыттар. Онно “Ити Манаас чоро баатырдарын ахсааныттан төрүөттээх” диэн быһаарыыны олус кэрэхсии истибиттэрэ.

Бишкеккэ сырыы түмүгүнэн ааптардары бэйэлэрин уонна билигин суох суруйааччыларга дьоннорун кытта лицензионнай сөбүлэн түһэрсилиннэ. Ити сөбүлэн “Бичик” айымньылары бэчээттииригэр көңүл биэрэр аналлаах.

Тылбааска үлэли и сылдыаллар (испиһэккэ киирбит кэриискэлэринэн): Альбина Борисова, Елизавета Мигалкина, Зинаида Архипова, Наталья Михалёва-Сайа, Гаврил Андросов, Данил Макеев, Рустам Каженкин-Арчы Уола, Саргылана Фёдорова, Мария Алексеева (Решетникова), Павел Неустроев, Саргылана Гольдерова-Саргы Куо, Аита Шапошникова, Яна Байгожаева,

Николай Рыкунов, Александра Попова-Долгуура, Афанасий Гуринов-Арчалан, Акулина Васильева, Валерий Луковцев, Дмитрий Наумов. Бу үлэбэ атын суруйааччылар эбии кыттыһахтара.

Улуу Жусуп Баласагын

Түүрк улуу суруйааччыта Юсуф Баласагунины кыргызты итинник ааттыллар. Кини Баласагун диэн сиргэ төрөөбүт. Билигин оннук түбэ суох. Кыргызстан Токмак диэн куоратын таһыгар баар буола сылдыбыт.

Быйыл ТЮРКСОЙ биллэриитинэн, тэрээһининэн түүрк тыллаах дойдуларга, Арасыйа өрөспүүбүлүкэлэригэр кини төрөөбүтэ уон үйэ буолбутун киэн далааһыннаахтык бэлиэтээтилэр.

Университекка үөрэнэ сырыттаһына профессор Н.К. Антонов “Кутадгу Билиг” (сахалы “Кут биэрэр Билии” диэххэ сөп) туһунан сөбө-махтайа кэпсиир буолара. Ити улуу айымньыны сахалы тылбаастыр туһунан этэрэ.

Ону санаан, бу ааспыт саас ол уон үйэ анаараа өттүгэр тойон-түһүмэт дьонно туһуланан суруллубут улуу поэма биир түһүмэбин нуучча тылын нөнүө тылбаастаабытым. Интэриниэккэ уйгуурдуутун уонна кыргызтытын көрдүү сатаабытым, хоһоон киэбин-кээмэйин көрөөрү – булбатаһым.

Онтон бу Кыргызстанна сырыбытыгар М.А. Карыбаеваны кытта көрсүһүүбүтүгэр кыргызты “Куттуу Билими” бэлэх биэрэн соһута үөртэ.

Онон, бу суруйуубун ол тылбаастаабыт “Тыл-өс үтүөтүн уонна туһатын туһунан” диэн быһа тардыбынан түмүктүүм. Дьинэр, Кыргызстан олобун-дьаһабын, уруккутун-билигинтин, дьонун-сэргэтин, сиэрин-майгытын, кэрэ айылҕатын, о.д.а. туһунан төһөнү баһарар суруйуохха сөп. Санааны түмэ тардан кылгастык эттэххэ, бүгүндү Кыргызстан сайдыы суолун аартыгар бигэтик тахсыбыт дойду диэн көрдүм. “Манаас” аэропорттан тахсар, атын да суоллара ону бигэргэтэрдии сып-сырылас айаннаах буолбуттар. Кырдьаһас суруйааччылар : “Хайа ыккардыгар бу манна дьии

тутуллаан хаалбытай?!” – диэн соһуйа, астына сана аллайаллар.

Тыл-өс – үөрэҕи-билими күөртээччи,
тыл-өс – килбиэни киһиэхэ биэрээччи.
Тыл-өс киһини айхаллыыр, аатырдар
уонна буруйдуур, төбөтүн лэкээрдэр.
Тыл-өс – аартыкка сытааччы адьырҕа,
дубук туттуобун – бүтүннүү уобуоҕа!
Туустаах тумсулаах тансырын, тулуйан,
мэлдьи эн иһит, дьэ ордук болҕойон:
“Тылга тиһэрим охсуутун биллэҕим –
тыыннаах хаалаары эт тылбын быстыаҕым!”
Тылгын тэһиинниэн – этэннэ сылдыаҕын,
тылгын кыатаныан – чөл тиистээх хаалыаҕын!
Өйү инэрбит Танара эн өскөр –
баскын харыстаа, тойон буол эн тылгар!
Дьылҕан амарах буолуобун саныгын –
быртах тыллартан харыстаа эн тылгын!
Өйдөөн санарыы оттомноох аатырар,
хойгур, усках тыл – баһа суох хаалларар.
Кыһыл тылынан кырбыттан туһа суох,
аах-маах балкыйы – хаһан да бэрдэ суох.
Куолу кэмчитэ ханна да хайҕаллаах,
элбэх лабанха биир тыла суолталаах.
Таба санарыы тойон-хаан оноруо,
оттон хоһу тыл хоолдьуккун тоһутуо.
Мээнэ чоргуйуон – хон мэйии аатырыан,
адьас ньимийиэн – былдьыры дэтиэҕин.
Онон ортотун тутуһар куолута,
нэмнээн санарыы – эр бэрдин майгыта.
Тылгын кыатаныан – төбөбүн харыстыан,
уһун тылланыан – кылгастык олоруон.
Тыл-өс өһөрүү, өрө да көтүтүү –
онон махтанар, үөхсэр да дьэ көстүү.
Өйдөөн туттубут хас тылын балайга
көрөр харах-көс кэриэтэ буолуоҕа!
Билбэт балайа – өйдөөн кээс, дьэнкэ суол,

ньүкэн, билиинэн бүдүүлээн көрөр буол!
Төрүүр өлүөхтээх, олох да бэрт кылгас,
оттон үтүө тыл – үйэлэргэ ытык кэс.
Киһи эр хаан аатырар иккинэн:
үтүө тылынан, килбиэннээх суолунан.
Эппит өлүөбэ – тыллара тыыннаахтар,
онно бэйэтэ бу баарды ахтыллар.
Өспөт олобу олоруон санааччы
тыла, дьайыта кэскиллээх буолааччы.
Тылы хайжаатым, омнуолаан да ыллым,
ону кыһанан болбой дуу диэн этиэм.
Син биир барыта өйдөмөт, түөһүмэ,
арай суолталаах биир тылгын кистээмэ!
Уолбар дьэ амалыйдым аман өспүн,
кини ол онтум ис дьинин өйдүөхтүн.
Эттим эйиэхэ анааммын, уоланыам,
сүбэм-соргум диэн дьансыйдым, уоланыам!
Өйдөө, үрүн да, кыһыл да көмүстэр
тылтан күндү баай хаһан да буолбаттар.
Көмүс барыаба, сиик буолан уостуоба,
оттон сүбэттэн баһаам баай кэлиэбэ.
Киһи тылы кэриэс ылар аналлаах,
кини ол онон байар үрдүк дьоллоох.
Хааскын, оо, мындыр, түрдэтэ көрүмэ,
эттим этиэхпин, эн миигин баалаама.

Өксөкүлээх Өлөксөй бэйэтин кэмигэр, биир үйэ анараа өттүгэр,
“Ортоку олук алгыһа” айымньытыгар: “Нуучча ньургунун кытары
туруулаһар доҕор буол”, – диэн этэн турар. Көһнөрү доҕор
буолбатах, туруулаһар доҕор диэн. Ол аата, үтүө дьону кытта
барытыгар тэннэ сылдыһар диэн буоллаба.

Ити алгыһы аныгы олохпут чахчытыгар дьүөрэлээн, “кыргыз
кылааннаабын кытары күрөстэһэр доҕор буол” диэн дэгэттээн
өйдүөхтээхпит. Нуучча, кыргыз эрэ буолуо дуо, моҕол мургунун,
бүрээт бастынын, кытай кыайыылаабын, дьоппуон дьорбоотун –
барыларын кытта туруулаһар доҕор буолуохтаахпыт.

Оттон куһаҥан, мөлтөх диэн хайа баҕарар омукка баар көстүү. Биирдэм дьон мөлтөбүн омукка барытыгар сыбыыр сыһа быһыы, ол хаһан да үтүөбэ тиэрдибитэ биллибэт.

Аан дойдуга 5 мөл. тахса кыргыз баар диэн. 4,5 мөл. кыргыз дойдутугар олорор. Кыргызстанга барыта 6 мөл. тахса киһи баар. Кыргызна — 73 бырыһыан. Узбекистан — 13 бырыһыан. Нууччата — 6 бырыһыан.

Саха сиригэр 2010 сыллаах суруйуу чахчытынан 5 тыһыынчаттан тахса кыргыз баар. Алта сыл тухары ити көрдөрүү биллэ эбиллибитэ сабаҕаланар.

Афанасий ГУРИНОВ-АРЧЫЛАН. Edebi makalalar